

DÁWLEN AYTMURATOV LIRIKASINDA KÓRKEM QUBILISLAR

Dosimbetova Abadan Alievna

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, filologiya ilimleri kandidati, docent

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15079089>

Lirikada shayırlar lirikalıq sezimler arqalı insan júregine jol tabıwǵa, onıń ishki ruwxıy álemi menen sırtqı ortalıqtıń ara qatnasın ashıp beriwge umtıladı. Lirikanıń, mine, usınday sıpatlı belgileri Dáwlen Aytmuratovtıń qosıqlarında da óz kórinisin tawıp otırdı. Shayır óz qosıqlarında tuwılǵan jerdi, Watandı súyiw, jaslıq-muhabbat sezimlerin ulıǵlaw, ómiri, ásirese, gózzallıqtı, haqıyqatlıqtı qádirlaw sıyaqlı ideyalardı kórkem sáwlelendiredi.

Biz bul maqalada D.Aytmuratov lirikasındaǵı onıń jekke stillik ózinsheligi tán kórkemlik usıllardı úyreniwdi maqset etip qoydıq.

D.Aytmuratovtıń poeziyalıq shıǵarmaları ádebiyatshı alımlar, sınshılar hám jazıwshı-shayırlar dıqqatın tartıp, olar tárepinen azlı-kópli ilimiy pikirler júzege kelgen [2]. Solay bolsa da shayırdıń lirikasındaǵı kórkem poetikalıq qubılıslar arnawlı úyrenilmedi. Ádebiy sında avtordıń, kóbirek, tımsalları hám dramalıq shıǵarmaları sóz etilip, al lirikalıq shıǵarmaları dıqqattan shette qalıp kiyatırǵan sıyaqlı seziledi. Bul biziń maqalamız temasınıń aktuallıǵın sıpatlaydı.

D.Aytmuratov lirikasın mazmunlıq tamanınan úyreniw barısında onda quramalı mazmun, adam janınıń názik sırların tereń hám barınsha keń qamtıw ózinsheligi seziledi. Onıń qosıqlarınıń mazmunında tábiyat kórinisleri, filosofiyalıq oylar, muhabbat sezimleri, adamgershilik, ádep-ikramlılıq, tuwılǵan jerdi súyiwshilik sıyaqlı oy dizbekleri, sezim-tuyǵıları biri-biri menen qarısıp ketedi.

Shayırdıń «Ushqın, janım, meniń ushqın» dep atalǵan qosıǵında shayıır muhabbat dep atalǵan sıyqırlı dúnyanıń tilsimli sezimlerine oqıwshını eltkendey boladı.

Ushqın, janım, meniń, ushqın! Kóz aldında sóytip jarqılda,
Háwlirsinshi kókiregim árman ósirgen,
Hám sınıǵırlap kúlip, oyna meniń kózlerimniń aldında,
Janım, men shad bolayınsha shadlı sesińnen,
Qısın, janım qısın! Biraq názerińdi mennen jasırma!

Bileseń be, bólep tursań qanday sezimge?
Bet-álpime qara meniń, kórsem eger seni qasımda,
Quwanishtan ishki dúnyam meniń bezilder,
Kóz aldında qayta jasań, qulpı xosh-húrey menen,
Qozǵaw tapsın janım meniń jáwhar kózińnen,

Turqındı hám qatıp ketken seniń júrisińdi qáytemen!

Ah, usılar, ásirese, shıqpas esimmen! [1. 22]

Bul qatarlardan lirikalıq qaharmannıń jan dúnyasındaǵı siresken sezimler aǵımı ayqın kórinip tur. Shayır lirikasında lirikalıq qaharman obrazı tuwralı ádebiyatshı K.Xudaybergenov mınaday pikir bildirgen edi: «Lirikalıq qaharmannıń emocionallıq halatı D.Aytmuratovtıń qosıqlarında sol dárejede kúshli beriledi, qaharman júregi báhama tolıp-tasıw momentinde turadı» [4. 89]. Haqıyqatında da, qosıqta lirikalıq qaharmannıń tasqın, qubılmalı ruwxıy halatı, keshirmeleriniń eń keskin hám tereń momentleri sáwlelengen. Qosıqta qızǵa bolǵan kúshli súyispenshilik sezimleri, lirikalıq qaharmannıń emocionallıq qaynap-tasıw halatı tábiyiy halında berilgen. Bunda sózlerdi óz ornına qoyıw, qosıq qatarlarına gáplerdi jaylastırıwdıń ózine tán usılın júzege shıǵarǵan. «Ushqın, janım, meniń, ushqın! Kóz aldımda sóytip jarqilda», «Qısın, janım qısın! Biraq názerińdi mennen jasırma!» degen qatarlarda bir qatarǵa eki sintaksislik birlik – gáp jaylastırılǵan bolıp, olardıń bayanlawıshları buyırıq meyil formasındaǵı ritorikalıq qaratpalar túrinde kelgen. Bul óz gezeginde qosıqtıń ózine tán ırǵaǵın, onıń tasqınlı oqlıwın, oy-pikirdiń bir qatardıń ózine intensiv tógip salınıwın júzege shıǵaradı. Sonday-aq, usı qatarlarda «ushqın» hám «qısın» sózlerine de úlken poetikalıq wazıypa júklengen. Bul sózler arqalı obektiv qaharman – gózzal qızǵa tán sulıw qásiyetler, halatlar (ushqınıw, qısınıw) hám oǵan bolǵan lirikalıq qaharmannıń kózqarasları sáwlelengen. «Quwanıshtan ishki dúnyam meniń bezilder,» degen qatardaǵı «bezilder» sóziniń qollanıwı stillik ózgeshelikke iye. Bul sózge túsindirme sózlikte tómendegishe sıpatlama berilgen:

«**Bezildew** f. I Zirildep baqırıw, qıshqırıw, baqırıw, eńirew. ...**Bezildew** f. II Irińlesken jaranıń solqıldap awırıwı, sırqırawı, qaqsatıwı...» [3. 57]. Demek, bezildew sózi háreketiń ataması bolıp, adamnıń qanday da unamsız, jaǵımsız qubılıslarǵa bolǵan qatnasın, reaksiyasın ańlatadı. Al qosıqta bolsa pútkilley kerisinshe, lirikalıq qaharmannıń jan dúnyası qızdıń sulıwlıǵınan, onı kórgeninen «bezildep atır». Demek, usı sózdi shayır kórkemlik maqsette bile tura kerisinshe mánide, adamnıń ishki dúnyasınıń quwanışqa bóleniwı mánisine kóshirip qollanǵan. Tiykarǵı mánisi boyınsha jerkenishlilik sezimdi oyatıwı tiyis bolǵan bul sóz qosıqta súysiniw, lázzetleniw, háwesleniw sıyaqlı sulıw sezimlerdi oyatıw ushın xızmet etip kelgen. Shayır bul sózdi pútkilley keri mánisine awıstırıp qollanıw arqalı súwretlew obyektin ele de emocional sáwlelendiredi, obrazlılıqtı kúsheytedi. Bul da shayırdıń jekke stiline tán kórkem qubılıslardıń biri esaplanadı.

Shayırdıń «Wa-a-ax, sol kóringen gózzal yar» dep atalǵan gázzeli Nawayı gázzellerinen tásirlenip jazılǵan. Qosıqta «Ol yar sonday, wa-a-ax, náylermen» redifi

hár bir báyitte qaytalanıp kelip, ózinde lirikalıq qaharmannıń emocional ruwxıy halatın sáwlelendiredi. Bunda tańlaq sózdiń tikkeley sezimdi beriw ushın qollanılıwı qosıqtıń kórkemligin arttıradı. Sonday-aq, usı tańlaq sózdiń sozımlı aytıluwın ańlatıw ushın dawıslı sestıń qaytalanıp qollanıwı (**wa-a-ax**) oy-sezimlerdiń emocionallıǵın ele de kúsheytedi. Shayır usılayınsha ishki mazmun hám sırtqı forma sulıwlıǵın támiyinlewge umtıladı. Ğázzelde lirikalıq qaharmannıń ıshqı dárti jolında payda bolǵan sezimleri, ruwxıy tolǵanısları sáwlelenedi. Bunday tolǵanıslar belgili bir anıq sharayatqa – gózzal qızdıń kóriniwine, ushıratıwına baylanıslı júzege kelgen.

Ol gózzal ótti qasımnan. Astı mashqala basımnan!

Wa-a-ax mennen ketti ıqtıyar! Ol yar sonday, wa-a-ax

náylermen!

Jan-táni ol nigardiń pák hám sestı sınıǵırlar

bulaq!

Ol yar bar jerde ómir bar! Ol yar sonday, wa-a-ax

náylermen!

Men qararman jamalına ay! Salar janıma

bulaǵay!

Bolmas qarar kózlerimde ar! Ol yar sonday, wa-a-ax

náylermen! [1.21]

Qosıqta pák muhabbatqa baylanıslı sulıw hám tasqınlı sezim-tuyǵılar sáwlelenedi. Bunda sonday poetikalıq usıl qollanılgan, obyektiv obraz benen lirikalıq qaharman ruwxıy halatı qarama-qarsılı qatnasqa qurıladı, yaǵnıy gózzal qızdıń kórinıwi lirikalıq qaharmanǵa táshwish keltiredi, onı azapqa saladı, mashqalası artadı, ıqtıyarı ketedi, janına bılaǵay túsedı. Al qosıqtı oqıǵan oqıwshı bul táshwishtiń «tatlı táshwish» ekenligin, bul «mashqala»nıń «muhabbattıń sırlı azabı» ekenligin ańlaydı. Bunday usıl lirikalıq qaharmannıń ruwxıy halatın kórkem sáwlelendiriwge xızmet etedi hám oy-pikirdiń obrazlılıǵın támiyinleydi.

D.Aytmuratov lirikasında lirikalıq qaharmannıń kúshli emocional halatı, kúyinip turǵan ruwxıy keshirmeleri, tolqıw sezimleri bar. Usınday halattı tábiyiy halında jetkeriw ushın shayır sózlerdi óz ornında sheber qollanadı, hár bir sózge poetikalıq salmaq taslaydı. Ásirese, shayır poeziyasınıń eń áhmiyetli táreplerinen biri shayırdıń kórkem forma hám stillik-kórkemlik izlenisleri bolıp esaplanadı. Oy-pikirdi kórkemlep jetkeriwde shayır kórkem oy hám sózdiń mánilik maydanınıń úylesimliliǵın támiyinlewge umtıladı hám bunda kórkemlew quralları hám usıllarınan utımlı paydalanadı. Mısalı:

Kóller, áne, kún astında kólbey jaltırar,

Jazıqlıǵın jaqsılıqtı eske saldırar,
Shashım qaǵıp, jelpip óter jeller júzimdi,
Mártebeli asqar tawlar kewlim ósirdi,
Janım meniń tanıs emes ájayıptı saǵınǵan.
Baxıtlıman. Otan-anam meniń qádirdan. [1. 16]

«Otan–anam» qosıǵınan alınǵan bul qatarlarda konkret tábiyat kórinislerin súwretlew arqalı lirikalıq qaharmannıń ruwxıy keshirmelerin, onıń jan dúnyasınıń gózzallıǵın táriypleydi. Kún astında kólbep jaltıraǵan kóller, jazıqlıq, lirikalıq qaharmannıń shashın qaǵıp, júzin jelpip ótken jeller, mártebeli (biyik) asqar tawlar – bular gózzal tábiyat kórinisleri. Bul arqalı shayır tábiyattıń sulıw kórinisleri insandı gózzallıqqa shaqırıwın, jaqsılıqtı eske salıwın, kewlin ósiriwin sáwlelendiredi. Usınday mazmundı bayıtıp, kórkemlep jetkeriwde shayır kórkemlew qurallarınan hám usıllarınan paydalanǵan. Birinshi qatarda «k» sesine, ekinshi hám úshinshi qatarlarda birgelikli «j» hám «sh» seslerine qurılǵan alliteraciya qosıq qatarlarına kóterińkilik, ayırıqsha intonaciya baǵıshlaydı. Tórtinshi qatarda «mártebeli» epiteti járdeminde pikir kórkemlenedi. Al keyingi qatarda oy-pikirdiń, sezimniń kórkemligi ele de arttırılǵan. Lirikalıq qaharman kewliniń tasqınlaw halatı, sulıwlıqtan lázzetleniw, adam jan seziminiń gózzallıǵı «tanıs emes ájayıptı saǵınıwı» arqalı kórkem sáwlelengen. D.Aytmuratovqa tán kórkemlik izleniwshilik onıń qosıqlarında forma hám mazmunǵa xızmet etiwshi poetikalıq elementlerdi qollana alıwında da kórinedi. Ol óz lirikasında oy-sezimlerin tasqınlı, intensiv tógip salıw, sóz mánisin poetikalıq awıstırıw arqalı beriw hám poetikalıq sintaksisten ónimli paydalanıw arqalı kórkemlikke erisedi. «Men súyermen» qosıǵı da kórkemligi, sheber qurılǵan poetikalıq sóz dizbeklerine iye ekenligi menen dıqqatqa ılayıqlı.

Men súyemen nızam bilmes asqar tawlar dizbegin,
Jasırınıp oynawların jiltır bulaqtıń,
Túngi pútkil qúdiretli dúnya kórinislerin,
Sharq aylanıp shalqıp aqqan dárya raxtın. [1. 20]

Bul qatarlarda tábiyat kórinislerin súwretlew arqalı poetikalıq boyawlar menen lirikalıq qaharmannıń ruwxıy keshirmelerin beredi. Qosıqtaǵı «nızam bilmes asqar tawlar dizbegi» degen poetikalıq sóz dizbegi arqalı lirikalıq qaharmannıń erkinlikti ańsaw, tábiyattıń biyǵárez qubılıslarına háwesleniw sezimleri qatardaǵı mazmun astarına jasırınǵan. Al «jiltır bulaqtıń jasırınıp oynawları» arqalı súwretlew obyektin janlandırıp, tábiyattı qubıldırıp súwretleydi. Al úshinshi qatardaǵı «Túngi pútkil qúdiretli dúnya kórinislerin» degen sóz dizbegi qanshelli ájayıp, qanshelli bálent oytolǵanısların ózinde sáwlelendiredi. Avtor usı bir qatar arqalı túndegi tábiyat

gózzallıǵınıń pútin barlıǵın tutas halında qamtıy alǵan. D.Aytmuratov lirikasında, kóbinese, lirikalıq qaharmannıń emocional ruwxıy halatın, tasqın kewil keypiyatın sáwlelendiretuǵın bolǵanlıqtan onda, kóbinese, emocional halattı sáwlelendiriwshi stilistikalıq figuralar ritorikalıq úndew, ritorikalıq qaratpa, ritorikalıq sorawlar ónimli qollanıladı. Mısalı, «Jalǵız usı keń dúnyada bar» [1. 26] dep atalǵan qosıǵında tómenдеgi qatarlarda ritorikalıq úndew qollanılgan.

Dúnya gózzal! Tańlanıp haslan,
Men ushına shıǵa almaspan!
Jaqtılıq hám jaqsılıq hám bar,
Ájayıp bir qubılıs jatar.

Bul qatarlarda ritorikalıq úndew usılınıń járdeminde lirikalıq qaharmannıń jaratılısqa, dúnyanıń gózzallıǵına tańlanıwshılıq sezimi berilgen. Al, tómenдеgi qatarlarda jaratılıs zańları, onı túsinip biliwdiń múshkil tárepleri haqqındaǵı pikir ritorikalıq soraw usılı járdeminde sáwlelengen.

Janǵa búytip tán eter me miyrim, hújdandı?
Jaratılıs bárinen dana!
Óz perzentin bawırına qattı qısqandı,
Bunsha jaqsı kórer me ana?

Qosıq qatarlarında ananıń mehir-muhabbatınıń ullılıǵı haqqındaǵı mazmun ritorikalıq soraw arqalı tujırımly hám mazmunlı sáwlelengen. Ulıwmalastırıp aytqanda, D.Aytmuratov poeziyasındaǵı kórkemlik qubılıslar onı óz individual stiline iye shayıp sıpatında tanıtadı. Shayırdıń qosıqları az sanlı bolıwına qaramastan, joqarı qunlılıǵı, adam seziminiń gózzallıǵın, insan ruwxıy dúnyasınıń eń tereń momentlerin, qubılmalı, keskin halatların sáwlelendiriw menen qaraqalpaq poeziyasında óz ornına iye esaplanadı.

Ádebiyatlar:

1. Айтмуратов Д. Шығармалар хэм аўдармалар. Нөкис, Қарақалпақстан, 1995.
2. Ахметов С. Қарақалпақ совет поэзиясы. Нөкис, 1988; Худайбергенов К. Дәўир хэм парыз. Нөкис, 1987; Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркемлик излениўшилиқ. Нөкис, 1992; Ахметов С. Жас шайырдың тымсаллары ҳаққында. «Совет Қарақалпақстаны», 1961, 3-январь; Насруллаев Ә. Туўылған жағыстың жаңа жыры. «Совет Қарақалпақстаны», 1965, 14-декабрь; Сейтниязов М. Шынлықты мойынлаў. «Әмиўдәрья», 1989, №4; Қәлимбетов Б. Дәўлен поэзиясының ҳақыйқатлығы. «Әмиўдәрья», 2004, №1.
3. Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги. 2-том. Нөкис, «Qaraqalpaqstan», 2023.
4. Худайбергенов К. Индивидуаллықты белгилеўши сыпат ҳаққында. // Дәўир хэм парыз. Нөкис, Қарақалпақстан, 1987.